

APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN – SZILÁGYI ZSOLT

A magyarországi kitan kutatás első százada

A magyar tudomány hagyományosan mély érdeklődést mutatott a kelet-ázsiai filológia iránt, és ennek eredményeképpen igen jelentő eredményeket is sikerült felmutatnia ezen a területen. Amióta a XX. század elején napvilágra kerültek az elsőként megtalált régi kitan (hazai irodalomban régebben használatos nevükön „kitaj”) írásos emlékek, a magyar filológusok különösen is odafigyeltek ezekre a felfedezésekre. A témában elsőként született magyar nyelvű tudományos cikk Ligeti Lajos 1927-es tanulmánya volt. Ebben az írásban áttekintést kívánunk adni a kitanokkal kapcsolatos magyarországi kutatások közel egy évszázados korszakáról.

Ligeti Lajos 1902–1987

A kitanokra vonatkozó kutatások (ezekre innen kezdve az eddig a magyar szakirodalomban nem ismert *kitanológia* terminust használjuk) hosszú utat tettek meg azóta az idő óta, amikor még a kitanok írásrendszereivel lejegyzett nyelv pusztá azonosítása sem volt magától értetődő feladat. E hosszú úton vol-

tak olyan állomások is, amikor a két kitan írásrendszerről (tudniillik „kitan kis írás” és „kitan nagy írás”) egészen mást gondoltak a kutatók, mint manapság: például a kis kitan írásról korábban azt feltételezték, hogy az az ujjur-mongol írásnak felelt meg.

Ez volt az az időszak, amikor a tudósok kitan nyelvre vonatkozó ismereteit behatárolták az addig ismert források, amelyek voltaképpen kizárólag a kínai nyelvű művekben fennmaradt és ezáltal a kínai nyelvi és írásbeli korlátokon átszűrődött, glosszaként megőrzött nyelvészeti adatok voltak, és amelyek szűkös száma alig nyújtott elegendő információt a kitan nyelvre vonatkozó megalapozott megállapításokhoz. A kitanológia első ötven évében ezért főleg kisebb lépésenként haladt a nyelv, illetve írásainak a felfedezése, és a kevés európai tudóson kívül főleg japán és kínai kutatók foglalkoztak ezzel.

A magyar tudomány képviselői hagyományosan mély érdeklődést mutattak a kelet-ázsiai filológia iránt, és ennek köszönhetően igen jelentős eredményeket is sikerült felmutatniuk ezen a területen. A tudományos igényű kitanológiai kutatások hajnalán, 1927-ben Ligeti Lajos *A kitaj nép és nyelve*¹ című tanulmányában foglalta össze a kitanokra vonatkozó akkori ismereteket és feltételezéseket. Szintén Ligeti tudósított Louis Kervyn, belga misszionárius pap régészeti felfedezéseiről, amelyekről az átalakulóban lévő Kínában tett expedíciói során szerzett tudomást 1928 és 1931 között.²

Ligeti mongol és kínai segítőivel

Ebben a korban a kitan kis és nagy írások egyszerű megkülönböztetését sem tudták még elvégezni a kutatók. *Sárga istenek, sárga emberek* című könyvében (1934) Ligeti beszámolt a Kínához tartozó Belső-Mongóliában tett útjáról, és megemlíti, hogy vásárolt néhány kitan pénzérmét Ulaanhad (kínai nevén Chifeng 赤峰) városában, ám ezek holléte sajnos mára már ismeretlen. Hosszú és kimagaslóan termékeny tudományos életútja során Ligeti folyamatosan nyomon követte a kitanológiai kutatások újabb eredményeit, és időről időre visszatért

¹ Ligeti 1927.

² Ligeti 1933.

a témához.³ Számos, a kitan nyelvre vonatkozó megállapítása azonban kiadatlan maradt.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában megőrzött és Ligeti végakaratainak megfelelően 2017-ben a kutatók számára hozzáférhetővé tett kiadatlan kéziratainak feldolgozására 2018-ban a Magyar Tudományos Akadémia létrehozta a Ligeti-hagyaték gondozásával megbízott bizottságát.⁴ A testület Ligeti kitannal kapcsolatos jegyzeteinek áttekintésére e sorok íróját (A. Á. B.) kérte föl, és a kéziratok hagyaték feldolgozásának köszönhetően jelenhetett meg egy magyar és egy angol nyelvű cikk Ligeti kitan számnevekre vonatkozó rekonstrukciójáról.⁵

A kítaj nép és nyelv.

A múlt század végén, körülbelül az orkhoni türk feliratok megfejtésével egyidőben Közép- és Keletázsia nyelveinek és történetének kutatása nagy mértékben felindult. Egymást érték a tudományos expedíciók, ásatások, amelyek még napjainkig sem értek véget, s amelyek eredményekben méltán vetekednek egymással. (A középázsiai kutatásoknak igen ügyes összefoglalása: H. CORDIER, *Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales* II. Paris, 1920.). Új indogermán nyelvek kerültek elő (az ú. n. tokhár I., II.; szogd), alig vagy csak kevéssé ismert nyelvek heves emlékekkel gazdagodtak (türk, ujgur stb.), kínai, tibeti, szanszkrit stb. nyelveken elveszettek hitt vagy nem is sejtett munkák, töredékek kerültek napvilágra, amelyeknek nyelvi, filológiai értéke csak a kisebbik, történi, főleg vallástörténeti jelentősége mellett. Így pl. a manicheizmus, melyet eddig csak arab és nyugati feljegyzések és polemikus iratok torzításain keresztül ismertünk, igazi valóságában csak most kezd kidomborodni előttünk. (Vö. PROSPER ALFARIC, *Les Écritures Manichéennes*. Paris, 1918. I. k. Vue générale. II. k. Étude analytique. Publication encouragée par la Société Asiatique.) A nesztorianizmusnak, mely elterjedtségének tetőfokát Közép- és Keletázsiaiban a mongol-korban: a XIII—XIV. században érte el, még ezen a területen való

Ligeti 1927-es cikkének első oldala

³ Ligeti 1950–1951, 1955, 1959, 1960, 1961, 1970.

⁴ A bizottság tagjai: Kara György, Róna-Tas András (elnök), Vásáry István, Birtalan Ágnes, Apatóczy Ákos Bertalan.

⁵ Apatóczy 2020, 2021b.

Ligeti tanítványai, Kara György és Róna-Tas András szintén jelentősen hozzájárultak a kitan nyelvről és írásról meglévő ismereteinkhez.

Kara György (1935–)

Kara tanulmányai⁶ segítettek abban, hogy a kitan nyelv mongol nyelvekkel való rokonsági kapcsolata tudományos módszerekkel is megerősítést nyerjen. 1996-ban a szélesebb közönség számára is összefoglalta a kitan írásbeliségre vonatkozó akkori álláspontokat.⁷ A Magyar Tudományos Akadémián 2001-ben előadott *Írás, hit és hatalom a mongol népek történetében* című székfoglalójában szintén kitért a kitan írásrendszerek kérdéseire.

Róna-Tas András (1931–)

⁶ Kara 1975, 1977, 1987, 1988, 2000, 2002.

⁷ Kara 1996.

Róna-Tas András ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglalójában⁸ a X. századi kitan és magyar társadalmak honfoglalásuk korszakának szerkezeti párhuzamait elemezte. Később azonosította a 'mormota' jelentésű kitan *pi li* 獬豸 szó (ótibeti 'phyi 'mormota' + *li* diminutív szuffixum) tibeti eredetét.⁹ A XXI. század második évtizedében Róna-Tas különösen aktív munkát végzett a kitanológia területén. Közelmúltbeli cikkei közül néhány¹⁰ betekintést nyújt a kitan kis írás ponttal ellátott és pont nélküli glifáinak jellegzeteségeibe, ezen kívül a kitan számneveknek, valamint a kitan népnév etimológiájának a kérdéseibe is. Utóbbira a történeti nyelvészeti adatok alapján háromosztatú rendszert javasolt: egyes szám: *qita* (cf. Arabic *Ḥṭa* طاح or *Ḥṭay* خطای and also *Qṭā* قتا; Hua-Yi *yiyu*, *Beilu yiyu qita* etc.)¹¹ kollektív többes szám: *qitan*, népnévbeli többes szám: *qitas*.

Róna-Tas kezdeményezésére a magyarországi kitanológiai kutatások elősegítése érdekében jött létre kutatási együttműködés a Szegedi Tudományegyetem Altajisztika Tanszéke és a Belső-mongol Egyetem (IMU) kitanológus kutatói között, amelynek keretében 2015 óta folyamatos a szakmai egyeztetés a felek között. A kapcsolat első szakaszában a magyar kutatók igyekeztek összegyűjteni a Kínában megjelent kitanológiai témájú szakirodalom fontosabb tételeit, noha ez a feladat önmagában is nehéz, hiszen százával jelennek meg évente az ide tartozó és jelentősen eltérő minőségű publikációk. A kínai fél a világ legnagyobb és egyik legerősebb tudományos hátterű kitanológiai központját működteti, és elsőként férnek hozzá a legfrissebb kapcsolódó régészeti leletekhez. Ennek megfelelően a velük való együttműködés kiemelkedően fontos a nyugati kutatók számára, az pedig, hogy elfogadták a magyar munkatársak részvételét a munkában, bizonyítja, hogy tisztában vannak a hazai kitanológia eddigi tudományos teljesítményével. Az együttműködés egyik fontos lépéseként az SZTE munkatársai részt vettek a 2016 decemberében Hohhotban (Kína) megrendezett *First International Symposium on Ancient Scripts of Northern Nationalities* elnevezésű szakmai fórum munkájában, és publikációt is közreadtak az ott elhangzott előadásokból.¹² Az együttműködés további eredményeképpen pedig már több, a későbbiekben tárgyalandó közös, illetve kapcsolódó tanulmány is megjelent.

A kitanológia legfrissebb eredményeiről egy összefoglaló szakcikk jelent meg az *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 2017. évi kitanológiai

⁸ Róna-Tas 1999.

⁹ Róna-Tas 2014.

¹⁰ Róna-Tas 2016a, 2016b.

¹¹ A *Hua-Yi yiyu* és a *Beilu yiyu* adatai szövegromlás eredményei (乞塔揚 > 乞塔), így itt nem vehetők figyelembe, mivel mindkettő elhagyta az eredeti változat diakritikus 惕 írásjegyét; vö. Kuribayashi 2003: 36; Apatóczky 2009: 133 és utóbbi felülvizsgálatával Apatóczky 2021a.

¹² Apatóczky 2016.

különszámában.¹³ Ugyanebben a számban adta közre Róna-Tas András a kitan kis írás magánhangzóiról, kínai részről pedig a Wu Yingzhe [= Oyuunchi] 吴英喆, Jiruhe 吉如何. és Peng Daruhan 彭鞑茹罕 a Liao-dinasztia *Changgun Yelü Zhun* 常袞耶律準 sírfelirata kitan nagy írásos szövegének értelmezéséről szóló tanulmányát.¹⁴

A közösen végzett kutatások azóta is töretlenek, ennek egyik legújabb eredménye a kitan kis írás labiális zárhangjelöléséről szóló cikk.¹⁵ Róna-Tas további kitan témájú írásai a kitan nyelv altaji nyelvek közötti pozíciójáról,¹⁶ az öt kínai főváros kitan neveiről és ennek kapcsán az égtájak kitan elnevezéseiről,¹⁷ a kitan nyelvemlékekben felfedezhető török elemekről,¹⁸ valamint a kitan kis írás dentális zárhangjelöléséről¹⁹ szólnak; ezen kívül megjelentetett a nemcsak a szűk szakmai közönségnek szánt összefoglaló cikket is.²⁰ A kitan kis írás megfejtésének aktuális állapotát tükröző és az elmúlt néhány év egyik legfontosabb, több ezer oldal terjedelmű kínai nyelvű összefoglalását ismertető cikk jelent meg 2019-ben.²¹

A Khi-Land projekt

Szinte az SZTE–IMU-együttműködéssel párhuzamosan, 2016-ban indult el a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központjának (jelenleg ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont) Khi-Land projekt című kutatási programja. A kutatás a 2017-ben aláírt *Cooperative Agreement on the Mongolian and Hungarian joint research – Khitan Landscapes in Mongolia Project 2017–2023* szerződés keretein belül alapvetően az ELKH BTK Néprajztudományi Intézet és a Mongol Tudományos Akadémia Történeti és Néprajzi Intézet (2019-ig Történeti és Régészeti Intézet) együttműködésének a keretében folyik. A kutatás résztvevői az ulánbátori Mongol Tudományos és Technológiai Egyetem munkatársaival²² közösen a legkorszerűbb tájrégészeti és számítógépes

¹³ Apatóczky–Kempf 2017.

¹⁴ Róna-Tas 2017, illetve Wu–Ji–Peng 2017.

¹⁵ Róna-Tas–Wu 2020.

¹⁶ Róna-Tas 2018a.

¹⁷ Róna-Tas 2019a.

¹⁸ Róna-Tas 2019b.

¹⁹ Róna-Tas 2020.

²⁰ Róna-Tas 2019c.

²¹ Apatóczky–Róna-Tas 2019.

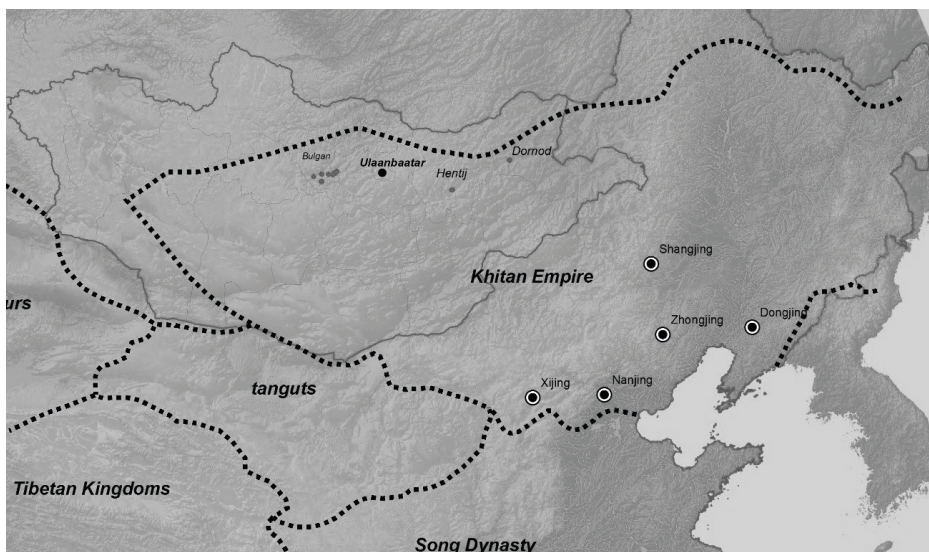
²² A kutatás vezetője magyar részről Szilágyi Zsolt, mongol oldalról Sampildondov Chuluun. A kutatócsoport tagja Lkh. Erdenebold, Tolnai Katalin, Harmath András, Laszlovszky József, Siklódi Csilla. A projekt első két évében a Csiky Gergely és Jambajantsan D. Amina is a program résztvevője volt.

módszerekkel vizsgálják Mongóliában a X–XII. századi kitan lelőhelyeket, azok tájban való elhelyezkedését, a hozzájuk kapcsolódó kulturális jelenségeket.

Ugyan a Mongóliában található kitan kori erődített települések némelyikében korábban már folytak régészeti kutatások, ezek környezetét és kapcsolatát az egykorú településhálózattal még nem vizsgálták részletesen. A tájrégészeti kutatás technikai fejlődésének, illetve tudományos megközelítésének köszönhetően a vizsgálat nem kizárólag egy régészeti lelőhelyre koncentrál, hanem a roncsolásmentes technológiák felhasználásával annak környezetét, a tájban való elhelyezkedését, arra gyakorolt hatását, az egyes települések kapcsolatát is vizsgálja. A munka során nagy szerepet kapnak a topográfiai felmérések, a légi felvételek készítése drónnal, és az így keletkező adatokból nyerhető 3D-s modellek kiértékelése során szerzett ismeretek, a településekhez tartozó, de a kerítőfalakon kívül található jelenségek (halomsírok, szántóföldnyomok, árkok, kerámiaégető kemencék stb.).

Az UAV-vel (Unmanned Aerial Vehicle) végzett felmérések és légi fotózás előre elkészített tervek alapján történik, a képalkotás során adott lelőhelyen fotogrammetriai eljárással több mint 500 000 felszíni pont koordinátának a meghatározása történik. A légifelvételek, GPS-adatok, topográfiai felmérések anyagainak feldolgozására térinformatikai rendszer keretein belül történik, ami lehetővé teszi, hogy a különböző forrásból származó információkat egységes rendszerben értékeljék. Az így szerzett adatok kiegészítik a történeti kutatással, terepi bejárásokkal, hagyományos terepkutatással szerzett információkat, amelyeket közös rendszerben vizsgálva szerezhetünk pontos ismereteket nemcsak

A Kitan Birodalom kiterjedése és a projekt keretében vizsgált lelőhelyek

az adott erődített települések elhelyezkedéséről, méreteiről, belső úthálózatáról, egykori épületeiről, de a környezetükben található jelenségekről is.

A kitanok a X–XII. században a mai Mongólia területének kelet–délkeleti és központi részét is elfoglalták, és jelentős településeket hoztak itt létre. Mai ismereteink szerint több mint 150 várost, erődített települést építettek, és ezek legfontosabb képviselőinek maradványai megtalálhatók a Kherlen folyó völgyében keleten, de vannak lelőhelyek Öndörkhaantól (a közelmúltban a város nevét Chinggisre változtatták) nyugatra, Khentii aimagban is. Kiemelkedő a mai mongol fővárostól nyugatra, Bulgan aimagban található Chin tolgoi balgas lelőhely, illetve Ulaan kherem, Tsagaan uzuuriin kherem és az Orkhon völgyének más jelentős települései is. Az eddig feltárt lelőhelyek sajátos láncolatot alkotnak a kitan Liao-dinasztia (947–1125) által létrehozott úgynevezett border state sztyeppi területeinek északi pereméhez közel, így a kitan kori erődített települések vizsgálata segíthet megérteni, milyen szerepük volt a birodalom történetében, hogyan működhetett a letelepült és nomád kultúrák interakciója, milyen kapcsolat jött létre segítségükkel a két kultúra képviselői között.

Ezeket a városokat, erődített településeket, illetve azok maradványait a Kitan Birodalom bukása utáni korokban is használták, így e maradványok régészeti, kultúrtörténeti szempontból is számos érdekességet tartogatnak. Jó példát szolgáltatnak erre a Khi-Land projekt Bulgan aimagban vizsgált lelőhelyei, ahol X–XII. századi és XVI–XVII. századi település- és épületmaradványokat lehet feltárni azonos területen belül, adott esetben nem nagy távolságra más, még korábbra datálható régészeti lelőhelyektől is. Ezek vizsgálata a tájrégészeti megközelítés által felvetett olyan kérdésekre is választ adhat, hogy miért épp ezeket a területeket választották a települések létrehozására? A különböző korokban milyen változásokat generált az emberi beavatkozás? Hogyan működtek ezek, és mi volt az utóéletük?

Ugyanakkor a tájrégészeti kutatások mellett lehetőség van olyan kutatásokat végezni, amelyek a mai modern Mongóliában zajló, az örökségvédelemmel kapcsolatos folyamatokat, a nemzeti kulturális hagyomány megőrzését célzó intézkedéseket követik figyelemmel, szolgálják az örökségesítés körül Mongóliában kialakult mai diskurzus megértését. Mindemellett adatokkal segítik a régészeti lelőhelyek sajátos szakralizációját vagy a lokális és regionális identitásban betöltött szerepét vizsgáló etnológiai kutatásainkat is.

A legutóbbi években megfigyelhető, hogy a helyi örökségvédelmi feladatokat sok esetben az adott területen nomadizáló pásztorcsaládokra bízják. Ezt a tevékenységet a Mongol Örökségvédelmi Központ (Soyoliin Öviin Töv) fogja össze és koordinálja. Bulgan aimag Dashinchilen sumja Mongólia régészeti emlékekben leggazdagabb területei közé tartozik, ezért az itteni terület védelme

XVI. századi kolostorromok a kerítőfalakon belül Khar Bukh Balgas lelőhelyen

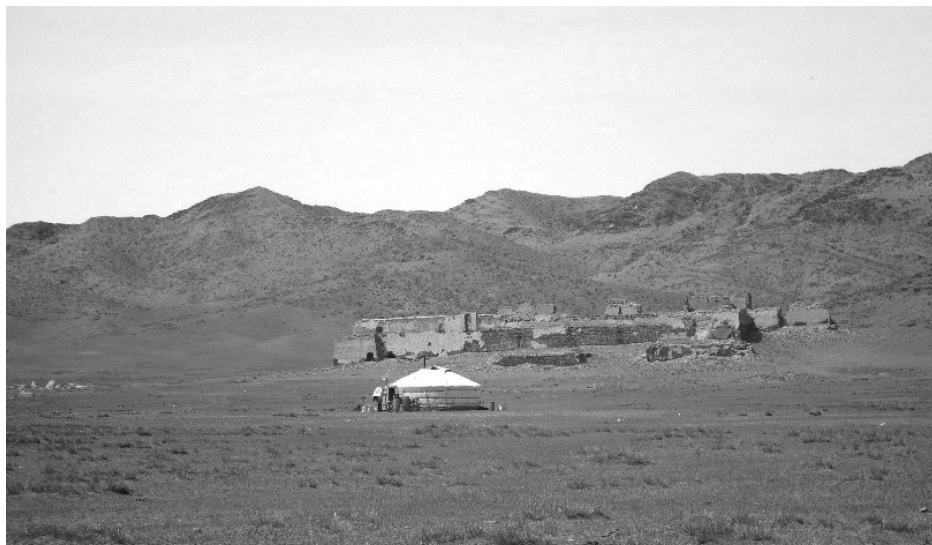
kiemelten fontos nemcsak a régészeti lelőhelyek, de például a Chin tolgoi oovo (áldozóhely) tekintetében is.²³

A Khi-Land projekt egyik legfontosabb kutatási területének számító Khar buk balgas lelőhely a nagyobb méretű erődített települések közé tartozik. A romok a $47^{\circ} 52' 249''$ hosszúsági és $103^{\circ} 53' 051''$ szélességi fokon fekszenek, 1015 méterrel a tengerszint felett. A települést csaknem 700 x 700 méteres döngölt földből készült kerítőfal határolja. A falakon belül a négy kaput északról délre és nyugatról keletre irányuló széles út kötötte össze. Ezek az egymást derékszögben metsző, 30 m körüli szélességű sugárutak az erődített település területét négy részre osztják.

Khar buk balgas romjait a XIX. században kezdték vizsgálni orosz, majd mongol kutatók részvételével. Legújabban 2002–2003-ban, illetve 2011–2012-ben az A. Ochir és Lkh. Erdenebold mongol régészek által vezetett kutatások során a város későbbi rétegeire vonatkozó kisebb feltárásokat is végeztek.²⁴ Az egykori kitaj település kerítőfalain belül a XVI–XVII. században egy buddhista kolostor telepedett rá, amelynek épületeit terméskőből építették, és amelynek falai ma is 2-3 méter magasan állnak. A kolostoregyüttes több épületből állt. A központi szentélyben folytatott feltárások nagyszámú, a vallási

²³ Erdenebold et al. 2018.

²⁴ Ochir–Erdenebold–Enkhtör 2015.

Tsagaan baishin - jurta

életre jellemző tárgyat hoztak napvilágra, köztük Buddha-ábrázolásokat, textil- és fémmaradványokat. Az ásatások egyik különlegessége, hogy a romok alól kiválóan megőrződött kéziratok is előkerültek. A kolostor szoros kapcsolatban lehetett az innen nagyjából 30 kilométerre található és a XVII. század első évtizedének fordulóján egy helyi halha-mongol előkelő, Tsogt tajj (1581–1637) által építtetett Tsagaan baishin palotával, illetve annak építtetőjével egyaránt. Mindkét épület a korabeli mongol buddhizmus fontos központja volt, és ma is a XVII. századi mongol építészet fontos emléke, egyúttal a napjainkban újjáéledő vallásosság fontos szakrális helye is.

Bulgan aimagban Khar Bukh Balgas környezetében több kitan kori (X–XII. századnak meghatározott) erődített település is ismert, amelyeket a projekt eddigi terepmunkái során vizsgált. A terepmunka előtt a mongol kollégák kutatásait alapul véve²⁵ Google Earth-űrfelvételek segítségével történt meg a lelőhelyek azonosítása. A részletes térképadatok alapján repülési tervek készültek nemcsak ezekre, de további, a térségben található, feltételezhetően azonos korú jelenségek felmérésére is. Így a Khi-Land projekt eddigi terepmunkái során több lelőhelyet is sikerült megvizsgálni, amelyeket a helyhiány miatt itt csak a felsorolás szintjén említünk: Tsagaan uzuuriin kherem, a Chin tolgoi balgas melletti külső település, Ulaan kherem 1-2, Khermen denj és Tsagaan denj. Ezeket kissé részletesebben a 2018. évi terepmunkát bemutató összefoglalás tárgyalja.²⁶

²⁵ Ochir et al. 2015.

²⁶ Erdenebold et al. 2018.

A Mongóliában található kitan kori településhálózatnak fontos elemei találhatóak a mai fővárostól keletre Khentii és Dornod aimagokban is. A kitan periódusból 2019-ben Khentii megyében két nagy erődített települést sikerült felmérni, amelyek a Zuun kherem ('Keleti sánc') és a Baruun kherem ('Nyugati sánc') nevet viselik. Az egymástól kis távolságra elhelyezkedő két lelőhelyen 1952–1953 között a nagy mongol régész, Kh. Perlee végzett kutatásokat,²⁷ amelyekről néhány rövid, egyszerű felmérést közölt. Az írott források alapján a két, fallal körülvett települést 1015 körül alapíthatták, az egyikbe a gazdasági tevékenységet végzőket, másikba a katonaságot telepítették.²⁸

Dornod aimagban Perlee három kitan korinak datált településmaradványt tárt fel.²⁹ Ezek közül a legnagyobb Kherlen Bars Khot. A lelőhely máig is legnevezetesebb eleme a X. század környékén emelt sztúpa, amely ma meghatározza

A felújított sztúpa Kherlen Barsban

²⁷ Perlee 1961: 62–66.

²⁸ Tolnai et al. 2019.

²⁹ Perlee 1961: 62.

a terület látképét. Ezt a többemeletes téglapüveget a teljes felmérést követően 2015–2016-ban állították helyre a Kínai Kulturális Örökség Nemzeti Hivatalának anyagi támogatásával, a Kínai Kulturális Örökség Akadémia és a Mongol Kulturális Örökség Központ munkatársainak a segítségével. A helyreállítás a környezetben elérhető alapanyagok felhasználásával történt, a felhasznált téglákat helyben készítették és égették, ehhez egy ideiglenes téglaegető kemencét is építettek. Így most újra biztonságos állapotban van az épület, amely a Kitan Birodalom egyetlen ma is álló műemléke a mai Mongólia területén.

A Khi-Land projekt 2019. évi terepbejárása és felmérése során számos olyan adat merült fel, amely nem illeszkedik a lelőhelyről eddig megfogalmazott elképzelésekhez.³⁰ A drónfelvételek kiértékelése, a 3D-s modell elkészítése jelenleg is tart, és az adatok részletes feldolgozása, valamint a terepbejárás során szerzett új információk összevetése után lehet határozottabb következtetéseket levonni erről a kérdéstről.

Az elvégzett terepmunkák, a megszerzett kutatási eredmények már eddig is számos fontos tapasztalattal szolgáltak, de jó alapot nyújtanak arra is, hogy megtervezhetők legyenek a kutatás következő fázisai. Már a részletesebb kidolgozás szakaszában van a Khi-land projekt kutatásainak következő fokozata, amely nemcsak a magyar kitanológia, de a magyar–mongol kutatási együttműködések tekintetében is új, fontos mérföldkő lehet. A 2021–2023-as terepmunkaszezonban megindulhat a Khar Bukh Balgas lelőhely magyar–mongol együttműködésben történő régészeti feltárása is, amely az elmúlt majd fél évszázad hiátusa után a korábbi kétoldalú régészeti kutatómunkák újabb szakaszát indíthatja el.

---

³⁰ Tolnai et al. 2019.

Felhasznált másodlagos szakirodalom

- Apatóczy, Ákos Bertalan 2009. *Yiyu* 譯語. *An indexed critical edition of a 16th century Sino-Mongolian glossary*. Folkestone, Egyesült Királyság: Global Oriental Publishers. <https://doi.org/10.1163/9789004212954>
- Apatóczy, Ákos Bertalan 2016. „90 years of Khitan studies in Hungary.” *Journal of Northern Cultures Studies* 7: 11–19.
- Apatóczy Ákos Bertalan 2020. „Kitan szavak listája Ligeti Lajos MTA-ra hagyott jegyzeteiben – számnemek.” *Távol-keleti Tanulmányok* 10/2: 31–45. <https://doi.org/10.38144/TKT.2019.2.2>
- Apatóczy, Ákos Bertalan 2021a. „Ethnonyms along the Silk Road as Recorded in the Sino-Mongol Bilingual Sources.” In: *Ancient Texts and Languages of Ethnic Groups along the Silk Road*. Reihe der Universitätsdrucke. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen. 45–63.
- Apatóczy, Ákos Bertalan 2021b. „A preliminary report on Louis Ligeti’s Khitan wordlist – the numerals.” In: Kupchik J. – de la Fuente J. A. A. – Miyake, M. (eds.): *Studies in Central and Eastern Asian Historical Linguistics and Philology*. Brill: Leiden. Nyomdai előkészület alatt.
- Apatóczy, Ákos Bertalan – Kempf, Béla 2017. „Recent developments on the decipherment of Khitan Small Script.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2: 109–133. <https://doi.org/10.1556/062.2017.70.2.1>
- Apatóczy, Ákos Bertalan – Róna-Tas, András 2019. „A New Comprehensive Monograph on Khitan.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 72/2: 259–268. <https://doi.org/10.1556/062.2019.72.2.7>
- Csiky et al. 2017. Csiky Gergely – Erdenebold Lkh. – Harmath András – Jambajantsan D. Amina – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: „KHI-LAND PROJEKT. Régészeti program és kutatás a mongóliai Khar bukh balgas területén.” *Magyar Régészet Online folyóirat* 2017. nyár. http://files.archaeolingua.hu/2017NY/csiky-tolnai_h17ny.pdf (letöltés ideje: 2020. december 18.)
- Khi-Land projekt 2017. Csiky Gergely – Erdenebold, Lkh. – Harmath András – Jambajantsan D. Amina – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: *Khi-Land projekt. Mongol–magyar régészeti Kutatások*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Erdenebold et al. 2018. Lkh. Erdenebold– Tolnai K. – Harmath A. – Siklódi Cs. – Szilágyi Zs. – Laszlovszky J.: „Tájrégészeti kutatások mongóliai nomád városok közelében.” *Magyar Régészet. Online folyóirat* 2018. nyár. http://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/cikk_Laszlovszky_H.pdf (letöltés ideje: 2020. december 18.)
- Harmath et al. 2018. Harmath András – Laszlovszky József – Siklódi Csilla – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: „A lovasnomádok mongóliai erődítményei nyomában.” *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv* 2018: 62–66.
- Harmath et al. 2019. Harmath András – Laszlovszky József – Siklódi Csilla – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: *Under the Eternal Blue Sky. Landscape Archaeology in Mongolia*. Budapest: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.
- Kara, György 1975. „A propos de l’Inscription de 1150 en écriture khitane.” *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Linguistica* 6: 163–167.
- Kara, György 1977. Xyatan bičgiin xoyor togtolcoonii tuxai. [About the two systems of Khitan script] *Olon ulsiin mongolč erdemtnii III-r ix xural*. II. Ulaanbaatar: BNMAU Olon ulsiin mongolč erdemtnii ix xurliin baingiin xaroo.
- Kara, Görgy 1987. „On the Khitan Writing Systems.” *Mongolian Studies* 10: 19–24.
- Kara, György [Qaradorji] 1988. „Kitan-u bay-a bičig dotoraki mongyol üges (Tobčılal) [Mongol words in the Khitan Small Script (Abstract)].” *Öbür Mongyol-un Yeke Surγayuli-yin erdem sinjilgen-ü sedküil* 1: 55–56.

- Kara, György 1996. „Siniform scripts of Inner Asia. Kitan and Jurchin.” In: Peter T. Daniels – William Bright (eds.): *The World's writing systems*. Oxford – New York: Oxford University Press. 230–238.
- Kara György 2000. „Pre-Mongol and Mongol Writing.” In: M. S. Asimov – C. E. (eds.): *Bosworth History of Civilization of Central Asia IV: The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century*. Paris: UNESCO. 335–337.
- Kara György 2002. „Hit, hatalom és írás a mongol világban.” In: *Székhogyalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok*. Budapest: MTA. 43–57.
- Laszlovszky – Szilágyi 2019 Laszlovszky József – Szilágyi Zsolt: „Mongóliai elpusztult kolostorok nyomában.” *Várak, kastélyok, templomok* XV/3: 32–35.
- Ligeti, Lajos 1927. „A kitaj nép és nyelv.” *Magyar Nyelv* 23: 293–310.
- Ligeti, Lajos 1934. *Sárga istenek, sárga emberek*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Ligeti, Lajos 1933. *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise*. 1928–1931. Budapest: Société Kőrösi-Csoma.
- Ligeti, Lajos 1950–1951. 'Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise.' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 141–188.
- Ligeti, Lajos 1955. [R] G. D. „Sanžeev, Sravnitel'naja grammatika mongol'skix jazykov.” Tom 1. Moskva–Leningrad, Institut Jazykoznanija AN SSSR, 1953. *Voprosy jazykoznanija* 5: 133–140.
- Ligeti, Lajos 1959. „Les mots solons dans un ouvrage chinois des Ts'ing.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 9: 231–272.
- Ligeti, Lajos 1960. „Les anciens éléments mongols dans le mandchou.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 10: 231–248.
- Ligeti Lajos 1961. „A mandzsu nyelv régi mongol elemei. [Old Mongol elements of the Manchu language].” *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 17: 31–46.
- Ligeti, Lajos 1970. „Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi.” In: Ligeti, Louis: *Mongolian Studies*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 14.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 265–308.
- Ochir, A. – Erdenebold, Lkh. – Enkhör, A. 2015. „Isledovanya Kidanskyh gorodov gorodish i drugih soorizhenii v Mongolii. [Kitan városok, települések és egyéb építmények kitétele Mongóliában].” In: *Multidisciplinary Studies in Archaeology 2. Fortified towns and settlement sites*. Vladivostok: Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Peoples of the Far East. 84–95.
- Perlee, Kh. 1961. *Mongol Ard Ulsiin ert, dundad uyeiin khot suurinii tovchoon*. BNMAU Shinjlekh Ukhaani Akademi, Ulsiin Khevreliin Khereg erkhlekh Khoroo, Ulaanbaatar [A Mongol Nép-közársaság, korai és középkori időszakának településeiről.]
- Róna-Tas, András 1999. „Honfoglalás és népalakulás a középkori Eurázsiaiban. Kitajok, avarok, magyarok.” *Székhogyalók a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Róna-Tas, András 2011. „Recent trends in Mongolic Studies.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/2: 221–238. <https://doi.org/10.1556/AOrient.64.2011.2.7>
- Róna-Tas, András 2012. „In memoriam Lajos Ligeti (1902–1987).” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 65: 123–136. <https://doi.org/10.1556/AOrient.65.2012.2.1>
- Róna-Tas, András 2014. „A Khitan word for 'marmot'.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57: 27–29. <https://doi.org/10.1556/AOrient.57.2004.1.2>
- Róna-Tas, András 2016a. „Khitan studies I. The graphs of the Khitan small script 1. General remarks, dotted graphs, numerals.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69: 117–138. <https://doi.org/10.1556/062.2016.69.2.1>
- Róna-Tas, András 2016b. „Remarks on the ethnonym Khitan.” *Turkic Languages* 20(2):157–169.

- Róna-Tas, András 2017. „Khitan Studies I. The Graphs of the Khitan Small Script. 2. The vowels.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2: 135–188. <https://doi.org/10.1556/062.2017.70.2.2>
- Róna-Tas András 2018a. „A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszerében.” In: Dallos, E. – Kósa, G. (szerk.): *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén, Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Budapest. 227–247.
- Róna-Tas, András 2018b. Critica. (Recenzió. Shimunek, Andrew: Languages of Ancient Southern Mongolia and North China. Tunguso-Sibirica, Band 40, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2017, 520 p. ISBN 978-3-447-10855-3): P.B. Golden et al. (eds.) *Archivum eurasiae medii aevi*. 24 (2018). pp. 315-335. Róna-Tas, András 2019a. „The Khitan names of the Five Capitals.” *International Journal of Eurasian Languages* I: 98–124.
- Róna-Tas, András 2019b. „Turkic elements in Khitan.” In: Zekine Öztural – Gökhan Şilfeler (Hrsg.): *Unter dem Bodhi Baum. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schüler*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht Verlage. 293–301. <https://doi.org/10.14220/9783737009324.293>
- Róna-Tas András 2019c. „Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése: a kitan.” *Magyar Tudomány* 18012: 1846–1856. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.12.10>
- Róna-Tas, András – Wu, Yingzhe 2019. „Khitan Studies I. The Glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants, 3.1 Labial stops.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 72/1: 47–79. <https://doi.org/10.1556/062.2019.72.1.4>
- Róna-Tas, András 2020. „Khitan Studies 2. I. The glyphs of the Khitan Small Script, 3. The Consonants, 3.2 The Dental Stops.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 73/1: 67–83. <https://doi.org/10.1556/062.2020.00004>
- Szilágyi, Zsolt et al. 2019. Szilágyi, Zsolt – Tolnai, Katalin – Harmath András – Laszlovszky, József – Siklódi, Csilla: „Under the Eternal Blue Sky: The Khi-Land Research Project in Mongolia.” In: Sechenbatu – Nachin – Yulan (eds.): *Proceedings of the 2nd Annual Conference on Traditional cultures along the Silk Road*. Beijing: Chinese Academy of Social Sciences. 66–81.
- Szilágyi, Zsolt et al. 2019. Szilágyi, Zsolt – Tolnai, Katalin – Harmath András – Laszlovszky, József – Siklódi, Csilla: „Landscape Archaeological Research around Nomadic Cities in East Mongolia. Results of the 2019 Fieldwork of the Khi-Land Project.” *Hungarian Archaeology. Online journal* 2019. Summer. http://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/cikk_Laszlovszky_E.pdf (letöltés ideje: 2020. november 30.)
- Tolnai Katalin et al. 2019 Tolnai Katalin – Lkh. Erdenebold – Harmath András – Siklódi Csilla – Szilágyi Zsolt – Laszlovszky József: „Tájrégészeti kutatások kelet-mongóliai nomád városok környezetében. A khi-Land projekt 2019. évi terepmunkájának eredményei.” *Magyar Régészet. Online folyóirat*. 2019. nyár. http://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/cikk_Laszlovszky_H.pdf (letöltés ideje: 2020. november 15.)
- Tolnai, Katalin – Harmath, András – Szilágyi, Zsolt 2019. „Khitan Landscapes from a New Perspective. Landscape Archaeology Research in Mongolia.” In: Chen Hao (ed.): *Comparing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours. Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Szeged: University of Szeged. 317–326. <https://doi.org/10.14232/sua.2019.53.317-326>
- Wu, Yingzhe – Ji Ruhe – Peng Daruhan. „Interpretation of the Epitaph of Changgun Yelü Zhun of Great Liao in the Khitan Large Script.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2: 217–251. <https://doi.org/10.1556/062.2017.70.2.5>

